

Треба рећи да је аутор обухватио као материјал, изгледа, све оно о чему је било вредно проговорити, те није изостављен ниједан објекат који би заслужио пажњу. У овом смислу је монографија потпуна.

Сама припрема историског приказа обилује фактографским подацима, који су одабирани према значају и сврси. Овај чињенични материјал је изложен на разумљив начин, стилем који још више објашњава и не доводи читаоца у колебање односно веродостојности чињеница и значаја закључака.

Треба на крају рећи да особиту пажњу заслужује леп број старих ведута са графика, литографија и дрвореза, потом новоприпремљени урбанистички планови, архитектонски снимци фасада и детаља, основе зграда, профили декоративне пластике и бројне фотографије снимљене из оптималног угла.

Стога се слободно може закључити да је монографија испунила свој задатак и одговорила намени, те заслужује сваку пажњу.

Можда читав овај приказ и не би требало да буде штампан у „Историским записима“ да није чињеница да и у Црној Гори има проблема сличног карактера, и да неки градови и насеља — споменици на Црногорском Приморју — чекају управо овакав начин проучавања и приказивања. То проучавање је тим хитније што нова економика и убрзани развој насеља каткад замећу траве историје и њене споменике.

Др Константин Петров

ДР ЦВЕТКО КОСТИЋ: СЕЉАЦИ ИНДУСТРИСКИ РАДНИЦИ

(Издавачко предузеће „Рад“, Београд, 1955)

Проблем сељака индустриских радника Костић је пратио кроз процес прелажења сељака у индустрију, кроз њихову економику и надградњу. У овом чланку ми ћемо се задржати на економици и надградњи сељака индустриских радника и неким општим карактеристикама рада, док о процесу прелажења сељака у индустрију неће бити говора на овом месту.

О економици сељака индустриских радника Костић говори у шестој глави под насловом: *Особености економије сељака индустриских радника*. Особеност је у овом смислу специфичност, а она је карактеристична за економију сваке друштвене групе па и сељака индустриских радника. Према томе, излишно је наглашавати „особености“ економије, јер је она особена тиме што је економија сељака индустриских радника и има своје развојне законитости.

Материју о економици сељака индустриских радника ставио је између пете и седме главе, иако пета глава садржи материју о стручним квалификацијама а седма о психологији сељака индустриских радника, па је тиме разбио органску везу између поменутих два дела проблема.

Исто тако, неподесна композиција одељка шесте главе разбила је органску везу између производње, расподеле и потрошње материјалних добара. На првом месту морало се говорити о производњи и приходима сељака индустриских радника, па тек онда, кад се виде њихови укупни приходи, требало је пратити њихову расподелу на исхрану, одело, стан и друге потребе. Костић је пошао обрнутим редом. То је, поред осталог, условило и недостатке у обради појединих одељака. Ја ћу их анализирати редом који им је дао Костић.

О насељу и кући сељака индустриских радника Костић углавном наводи да се радничко насеље разликује од сеоског по облику, распореду кућа, улица, дворишта, смештању кућа и привредних зграда, стварању заселака или раселица дуж комуникација, противно сељаку који поседом и кућом тежи да буде ближе брду или сеоској утрини, где има више паше за стоку и где је више дрвета за домаће потребе. Затим напомиње да браћа у Словенији деле кућни плац и на њему заснивају кућу, да немају воћњака и њива уз кућу већ, уколико има места, само башту, да сељаци радници подижу куће на ивици плаца, уз неки зид који раздваја суседе, и, наставља даље, да сељаци индустриски радници теже да имају кућу и истиче разлике између њихове и сељачке куће по спољашњем изгледу, броју одељења, унутрашњим уређајима и украсима, кровном материјалу, „кући“ и кухињи, огњишту, пећи и штедњаку, уређајима за сушење одела и обуће, намештају, постељини и, најзад, говори о уједначеној кући у селима ван индустриске зоне.

Овакве констатације јасно показују да је Костић извршио неколико пописа у кућама сељака и сељака индустриских радника, али да проблем насеља није уопште пратио кроз друштвено-економски развитак сељака индустриских радника, а друкчије се, у оваквом раду, не може замислити гледање на овај проблем. Он је морао пратити развитак насеља као станишта сеоске заједнице, а кућу као привредно-друштвено средиште породице. Да је тако схватио проблем, он би на овом месту одредио зоне сеоских насеља сељака индустриских радника и распоредио их по одговарајућим одељцима шесте а не у трећој глави. Затим је морао пратити промене у насељима откад су сељаци почели прелазити у индустрију. А у неким крајевима то је почело од краја прве половине прошлог века. Тако би установио различите фазе кроз које су пролазила насеља сељака индустриских радника — од пољопривредно-радничких на радничко-пољопривредна и најзад радничка, уколико су негде дошла и до тог ступња развитка.

Да је овако радио, установио би куда се распростиру ови облици насеља и како су се развијала она радничка насеља која су непосредно постала или заснивањем радничких заселака или сеоских насеља или радничких колонија поред рудника, фабрика, индустријских и других центара и по целој земљи, а поред тога и специфичности њиховог унутрашњег развитка.

Слично је и са породичним насељем сељака индустријских радника. Разумљиво је да су и она постајала из сељачких или непосредним заснивањем. Од тога зависи како су се развијали на кућним парцелама: њива, воћњака, гумно и сељак, забран и други делови породичног насеља под утицајем дељења породица, продаја или заснивања многих породичних насеља под одређеним условима. Законитости њиховог унутрашњег развитка показале би све њихове специфичности и добиле би се њихове класификације. Поред разлике у саставним деловима породичног насеља, показале би се посебне разлике између куће и привредних зграда сељака и сељака индустријских радника. Оне би се показале кроз односе између станбених и привредних функција. Као карактеристичне црте изразиле би се претежно станбене функције у кућама сељака индустријских радника, а привредне у мањој мери. Колико које доминирају, зависи од времена кад су породична насеља сељака почела прелазити у породична насеља сељака индустријских радника или су се непосредно заснивала. Овим путем би се дошло до законитости у њиховом развитку, а отуда и до разлике између ових и оних сељачких. Овако, како је Костић навео, све оно што је по њему карактеристично за радничка породична насеља карактеристично је и за сељачка, у извесним условима и на извесном ступњу развитка насеља и обрнуто. Стога је релативно све оно што је Костић навео и има основа само у извесним условима, али се он у то није упуштао и тиме је овакве наводе учинио потпуно ненаучним.

Овако површно и без система говори Костић о исхрани и оделу сељака индустријских радника. Задржао се углавном на броју obroka, њиховом реду, важности обеда око десет часова у фабрикама, напоменуо је да сељаци индустријски радници једу више чорби, меса и салате, да доста употребљавају проју и качмак, нарочито у источним областима, и да вечери поклањају већу пажњу у Словенији, а мању у Хрватској и Србији. Слично је говорио и о оделу. Неке делове одела носе због тога што одговарају послу и машинама, народна одела напуштају, јер су скупа, „босанско одело“, дугачке кошуље и женске димије изазивају потсмех. По источним областима је мешавина домаћег и куповног одела. Обично носе капут, прслук и „рајтозе“, задржавају капе и грудњаке, у Босни фес а у Метохији и на Косову ћулав. У Словенији нема разлике између одела градских и сеоских радника. Рећи оволико о исхрани и оделу то је врло мало и без повезаности са животом сељака индустријских радника. Јер исхрана и одело сељака индустријских радника заузимају највећи део буџета

њихових породица. У време натуралне производње артикли за исхрану и сировине за одело и обућу производили су се на сопственим поседима. Развитком новчане привреде на селу и прелажењем сељака у индустрију постепено су се мењали исхрана и одело сељака индустријских радника. Прво, оних који су имали мало поседа и стоке, а касније и оних који су у индустрију ушли да задовоље новчане потребе. Процес се стално развијао, па је исхрана зависила од величине поседа и броја стоке. Уколико је ових било мање, сразмерно члановима породице, храна се куповала, а тако и одело. Али ни ово није ишло једнако у целој породици. Они који су ишли у предузећа почели су куповати одело и обућу према радним потребама и машинама, односно према другим условима у којима су радили. Уколико су породице сељака индустријских радника постајале инокосније и више се ослањале на приходе из индустрије и рудника, утолико су више куповали животне намирнице и одело или поједине његове делове. Место да се више троши у инвестиције у домаћинству, зарада се троши у првом реду на исхрану и одело. Све је ово зависно од специфичних услова у појединим областима, како у производњи и на тржишту тако и у зарадама у индустрији, физиолошким и радним потребама, и само конкретне анализе могле су дати материјал из кога би се констатовале законитости у односима између намирница и делова одела који су се производили на поседу и оних што су се куповали, те како су се ови односи кретали. У таквој анализи показало би се како су се постепено мењали обичаји и навике у исхрани нашег сељака у току његовог прелаза у сељака индустријског радника. Исто тако, показала би се законитост у замени сељачког одела оделом сељака индустријских радника, која ипак, у највећој мери, претставља прелазну етапу, јер одговара условима живота и рада и радним и физиолошким потребама сељака индустријских радника. Те законитости постоје и у социјалистичкој Југославији и однос се стално помера у корист прихода из индустрије, па отуда и на куповину хране и одела.

Првом делу трећег одељка Костић је дао наслов: **Посед на селу**, а о томе је најмање говорио. Све што је у овом одељку речено може се углавном свести на то: да сељаци индустријски радници гаје културе које не захтевају много рада, и набраја неке врсте воћака; напомиње да виноград и поврће ређе гаје. Од стоке држе: краве, козе, свиње, а ретко коње, волове, пчеле и овце. Овца се још држи, нарочито у источним областима, за време ратова и после њих, каже Костић, и то ради вуне. Поседи сељака индустријских радника слабо су обрађени, јер им се сукобљавају пољопривредни и фабрички радови. Сем тога, исцрпени су радом у предузећима, па им на поседима раде жене и деца, немају довољно пољопривредног алата ни стоке. Противно овима сељаци гаје мешовите културе, због елементарних непогода, тржишта и запослења чланова породице. Пољопривредни радови на њиховим поседима ређају се и благовремено отађавају, па зато и не долази

до нагомилавања у годишњем циклусу радова, боље раде, имају потребни алат и радну стоку.

Према ономе што је у Уводу речено требало је да Костић прати производњу сељака индустријских радника у времењу у коме је пратио и њихов постанак, али он то није учинио, нити је о томе ма шта рекао. По материјалу се види да се он односи делимично на период пре а делимично на раздобље после Другог светског рата, али ни у један ни у други период није дубље улазио нити је проблем решавао ван обичне констатације онога што је речено. У производњи материјалних добара морало се поћи од величине поседа и броја стоке откад су сељаци почели прелазити у сељаке индустријске раднике. А њихов посед је постепено опадао. То опадање поседа показало би како се смањивала његова производња на послу у појединим периодима и кад је она у коме крају наше земље почињала. У таквом праћењу проблема видело би се њено стање како у вертикалном тако и у хоризонталном пресеку. Како се производња сељака индустријских радника диференцирала из сељачке, то би се констатовале законитости у варијантама производње сељака и сељака индустријских радника и промене у развоју ове последње. Колико се Костић мало упуштао у овај проблем, показује оно што сам навео у овој материји. Зар је довољно рећи да се гаје културе око којих се мало ради? Јесу ли те културе свакоме познате и да ли су оне увек у свим крајевима наше земље биле исте; како је дошло до тога да једне културе замењују другим, или једне повећавају а друге смањују, и зашто једну врсту стоке држе, а другу напуштају? То исто недостаје да се уочи прелаз од пољопривредних радова сељака на пољопривредне радове сељака индустријских радника. А тај је прелаз био различит, као што је и сада у разним крајевима наше земље, и зависи од начина производње, времена кад су почели прелазити у сељаке индустријске раднике и ступња економско-друштвеног развоја наше земље, односно њених република, уопште. Нарочито је карактеристично како се мењала радна функција чланова породице од првих прелаза сељака у сељаке индустријске раднике. Нема сумње да ће се сваки читалац запитати: које су специфичне карактеристике производње сељака индустријских радника у савременој социјалистичкој привреди Југославије, будући да се она развија у опшtedруштвеном, задружном и приватном сектору; камо тежи сељак индустријски радник у својој производњи и који су узроци томе?

Али, док је Костић о производњи на поседу, макар и овако узгредно и без система, говорио, дотле о новчаним приходима сељака индустријских радника не каже ни речи, а они су од пресудне важности за зараде сељака индустријских радника.

У другом делу одељка о производњи Костић је углавном рекао да се буџет сељака индустријских радника састоји од приноса са поседа, прихода које зарађује на редовном раду у предузећима и рудницима и зарада које добијају после свих радова, у

слободном времену, обављајући какве послове по разним предузећима, у пољопривреди, у раду на парче, вршећи занатске услуге по селу итд. У задружним кућама, каже Костић, новац се даје домаћину или домаћици. Они који раде остављају нешто за личне трошкове. Затим, каже Костић, „први“ игра велику улогу у животу сељака индустријских радника итд.

Иако је Костић напоменуо какав је био раније и сада буџет сељака, он се није осврнуо на чињеницу да је буџет сељака индустријског радника постао из сељачког. Варирања су се кретала од опадања приноса са поседа ка повећању прихода из предузећа. То се види и по Костићевом наводу да се у задружном домаћинству новац даје одређеном лицу. Данас је мало задружних породица, што значи да је буџет сељака индустријских радника брзо варирао по изворима прихода, поготову кад се узму у обзир различити услови производње на поседу и висине зарада у индустрији и ван ње. Али Костић „није састављао буџет“, па се из њега не види који је део ишао на исхрану и одело, кућу и привредне зграде, куповину поседа и стоке, куповину разних ствари у кући, личне трошкове, школовање деце, поклоне, миразе, спреме девојака, резерве, дефиците итд. Стога му не треба замерити што је о исхрани, оделу, насељу и кући говорио пре него о буџету, а што је сасвим погрешно.

У петој глави Костић пише о сељаку и техници индустријског рада. Овакав наслов се не може дати, јер сељак нема никакве везе са техником индустријског рада, него је има сељак индустријски радник. И најзад, зар не би више одговарало проблему да се да наслов: Стручне квалификације сељака индустријских радника. О стручним квалификацијама сељака индустријских радника Костић, углавном, каже да су они неспретни око машина, да проузрокују кварове и несреће, да се слабо заштићују од гасова и прашине, водене паре, светлосних зракова итд. Сезонски и повремени сељаци индустријски радници обављају редовно најпростије послове, а полутани просте, полуквалификоване и квалификоване, и наводи у којим индустријама најлакше постижу стручне квалификације, а у којима не могу, па је навео процентуалне податке о стручним квалификацијама градских и сеоских индустријских радника у Србији 31 јула 1949 године. За жене је рекао да постижу добре резултате.

Овакво приказивање стручних квалификација сељака индустријских радника заслужује многе приговоре. Није ово једнако у свим нашим крајевима ни сада нити је било раније. Њихове стручне квалификације зависе од тога кад су почели радити у индустрији и колико имају поседа, од њиховог општег културног нивоа и других околности. Извесно је да су стручне квалификације које данас поседују сељаци индустријски радници стечене делом пре а делом после Другог светског рата, па се поставља питање: колико они данас брже него пре Другог светског рата постижу стручне квалификације, кад синдикати, управе предузећа

и друге политичке и друштвене организације чине све напоре да се они у најкраћем року оспособе за фабричке и сличне послове? Противно овоме, како је Костић навео, фабрички мајстори и предузећа пре Другог светског рата онемогућавали су сељацима индустриским радницима да стичу стручне квалификације. Претерано је рећи да сезонски и повремени сељаци индустриски радници обављају редовно просте физичке послове. Костић је морао да прибави више статистичких података о стручним квалификацијама сељака индустриским радника, и у осталим републикама и у целој земљи, пре и после Другог светског рата, да би се видело колике су разлике у стицању њихових стручних квалификација онда и сада. Што је најкарактеристичније, Костић нигде не доводи у узајамну везу просте, полуквалификоване и квалификоване послове које сељаци индустриски радници обављају у етапама. Добија се утисак да су неки неспособни и осуђени да вечно обављају најпростије физичке послове, други полуквалификоване, а трећи квалификоване послове. Какве су разлике између стручних знања ових и градских радника, то се нигде не каже.

Иако је Костић седмој глави дао наслов: **Психологија „полутана“**, она је заиста најмање заступана у изложеној материји, јер у овој глави Костић говори о свему и свачему: о причама за време одмора радника, које немају никаква смисла, мимици и гестовима сељака индустриским радника за време рада, њиховом немарном односу према раду, имовини предузећа, о забушавањима, нечистоћи, недовољно развијеној хигијенској свести, оделу и држању косе, надимцима, верским и народним обичајима и многим другим стварима.

За онога ко не познаје наше прилике по селима и фабрикама сељаци индустриски радници изгледају назадни, штетни и крајње заостали. Нема сумње да свега тога има код појединаца, или је нешто од тога што се опажа код појединаца карактеристичније за овај или онај крај или место, али нема говора да се то може уопштавати, и зар је то суштина проблема? Најзад, зар сељаци не раде у индустрији читавих сто година, и јесу ли они свуда остали назадни, и зар у садашњим друштвеним односима није много учињено за развијање свести о друштвено-економским односима у нашој земљи свих грађана, а у првом реду сељака индустриским радника и радника уопште? Костић ово није имао пред очима као савремени проблем. Обичне и често бесмислене шале појединаца у овом или оном смислу забележио је не као специфичност за поједине случајеве у одређеним местима и периодима, него за психологију сељака индустриским радника више-мање уопште и тиме је нашег вредног и интелигентног сељака направио беном и штетним чланом друштва и компромитовао га. То се потврђује и односом који је поставио између сељака индустриским радника и градских радника. У најмању руку чини се као да они немају другог посла него да један другог називају

„репоње“, „сивоње“, „чарширлије“ и да надевају друга погрдна и неукусна имена. И, ако је то било пре Другог светског рата, зар се отада ништа није променило у садашњим друштвеним односима? И, ако је то било овде-онде, зар се може уопштавати? Кад је већ говорио о психологији сељака индустријских радника, Костић је морао поклонити пуну пажњу свести сељака индустријских радника о социјалистичким односима у друштву и привреди. Поставља се питање: колико сељак индустријски радник задржава укорењена схватања у новонасталим друштвено-економским променама на селу, а колико прима елементе радничке свести; колико он, дакле, ради у фабрици да би повећао имање на селу, а колико налази излаз у индустрији? Костић је на то понегде наишао, али није знао да у томе лежи суштина проблема. Нарочито је компромитовао сељанку којој дају службу због „лепог лица“, која пристаје „на све“ само да је „не секирају“ итд. Зар се може о нашој сељанци тако уопштено говорити? О другим облицима надградње није уопште говорио. А кад је то учинио о стручним квалификацијама и психологији, требао је и о моралу, образовању, схватању права на селу, обичајима, веровањима, уметности и знању. Нема оправдања говорити о једним облицима надградње, а не говорити о другим или бар не дати њихове основне карактеристике.

У претходном излагању намера ми је била да што верније прикажем како је Костић обрадио ова два проблема, а читаоцима се само по себи намеће да стално мисле на проблематику и метод и да тако кроз цео рад осете колико они недостају овој расправи.

Поред ових недостатака Костић није могао да сагледа и друге недостатке свог рада, па упућује прекор, свакако друштвеној заједници, што се ово питање оставља „некако по страни“ (стр. 10). Затим наставља: „неки фрагмент о тој појави, новинарски чланак, неодређена констатација и то је све, или готово све... Каткад, додуше, понеки економиста излажући друга питања осврне се којом реченицом и на овај проблем, али се притом редовно заустави на констатацији: да је рад у фабрикама и рудницама „допунско“ занимање сељака или њихово споредно занимање“ (стр. 11). Зар није требало да Костић ипак наведе у главним цртама и то што је досада на овом проблему рађено, па макар и „узгредно“? А да није баш све било „узгредно“, види се и по чланцима проф. д-ра Мије Мирковића: Село и фабрика, др-а Павла Чубровића: Положај сељака у нашем савременом друштву (Наше село, Београд, 1929) и многим другим чланцима који директно или индиректно дотичу овај проблем. Све ово показује колико је Костић хтео да прикрије оно што је досада на овом проблему рађено и да себи припише заслуге и првенство на овом проблему, што је очито провидно.

Кад говори о уметности и науци, држави, црквама, странкама и покретима, избегава да констатује мотиве и циљеве ради којих су писана: поједина дела, програми, политичких странака пре Другог светског рата, црквена дела и проповеди, државни закони и уредбе, па да процени колико су поједина дела, закони и слични прописи писани у циљу да спрече прелажење сељака у индустрију и колико су томе стварно допринели. Костић је пратио оно што је кроз научна дела, законе, програме политичких странака и друго могло утицати, али нигде није документовао колико су оваква дела и акције стварно спречавали или бар умањивали прелаз сељака у сељаке индустријске раднике. Костићеви наводи из Еванђеља по Луци: „Благо вама који сте сиромашни духом“ (стр. 134) и наводи дела и проповеди св. Бенедикта и св. Августина користили би његовој студији само утолико уколико би он утврдио да између њих и прелажења сељака у индустрију има стварне везе. Штета је што Костић ове утицаје није конкретно пратио као случај у Тржићу. Иако једини, овај случај је конкретно аргументација, али нажалост и он је непотпун, јер се не види у којој мери и за које време је свештеник из Тржића штетно деловао на прелажење сељака у индустрију. У тешким економским приликама сељак не гледа много шта ко мисли о његовом прелажењу у индустрију, нити чита овакву литературу, нити је пак једнако слушао проповеди свештеника у свим крајевима и нашим народима, па је требало прикупити што више оваквог материјала. Костић је на много места наводио како није било места у индустрији и како су масе сељака лутале по градовима тражећи посла, затим како су послодавци запошљавали само оне сељаке који су имали препоруке њихових пријатеља или политичких странака. Овим побија своје наводе о утицају литературе, закона, проповеди и сличних утицаја на прелажење сељака у индустрију. А колико се то временски или просторно није слагало, требало је тачно одредити утицаје овакве врсте на прелажење сељака у индустрију и конкретне услове који су онда владали у нашој индустрији. А прилике су биле тешке због оскудице радних места, што се види из Костићеве тезе, и због тешких радних услова. Да је ове утицаје добро пратио и сам би се уверио да су они били одлучујући, а не литература, закони, црквене књиге, проповеди и слично. Утицај тога је мање знатан и Костић га је требао документовати. Исто тако, Костић погрешно приписује земљорадничким и другим странкама и покретима готово једини циљ да спрече прелажење сељака у индустрију. Међутим, оне су настојале да сељака придобију за своје политичке циљеве, у првом реду. То индиректно признаје и сам Костић, па побија самог себе овим наводом: „Истина, нису истицана тврђења у том облику, али се суштина економских аргумената „земљорадничких“ странака и погледа своди на то“ (стр. 141). Иако је морао бити свестан да од четрдесетих до осамдесетих година прошлог века прописи о установи окућца нису могли имати циљ да спрече прелажење сељака

у индустрију, он ипак за то оптужује државу. Он то чини и за каснији период све док није укинута одредба о окућњу, а исто тако сматра да су Закон о сеоским дућанима од 1870 године и прописи о заштити куће и рала земље у Црној Гори од 1905 године донети у том циљу и да су спречавали прелажење сељака у индустрију. Нетачно је и то да је држава мало опорезивала посед и наследство само ради задржавања сељака да не прелази у индустрију. Напротив, сељак није имао места у индустрији, и држава је хтела да га заштити од зеленаша, те да га колико-толико осигура и да му омогући живот на селу. Али, ако су ови прописи индиректно утицали на задржавање прелажења сељака у индустрију, Костић је то требао конкретним материјалом доказати, а не извртати директан смисао законских прописа. Оно што је управо могло утицати на прелажење сељака у индустрију, то су последице које су ти прописи изазвали тиме што су омогућили сељацима који су се били задужили да остану дуже на селу, али је питање да тога није било, би ли се они запослили у индустрији.

Ако се пажљиво размотре статистички подаци о броју фабрика и радних места у индустрији по некадашњим државама, односно територијама које чине ФНРЈ (стр. 62 и 76), онда се види да у нашој земљи није могло бити места ни за градске раднике, акамоли за сељаке који би прелазили у индустрију. Поред тога, Костић је навео услове у којима су живели и радили фабрички радници, а које исцрпно наводи Димитрије Туцовић (стр. 113—114). Из овога се види колико се Костић није придржавао принципа које је себи поставио у Уводу: сучељавање, упоређивање и проверавање материјала и утврђивање материјалне истине (стр. 24).

Костић је свој рад слабо документовао статистичким подацима, а неке најважније моменте није статистички уопште документовао. Тако он наводи статистичке податке о броју фабрика и радних места (стр. 62 и 76), али не даје никакве податке о броју сељака индустријских радника, па се ни наведени подаци не могу употребљавати за проблем прелаза сељака у сељаке индустријске раднике. Подаци о броју становништва и кретања поседа су делимично и наведени без повезаности са бројем сељака индустријских радника (стр. 90). За нека места и крајеве навео је податке или о величини поседа или о броју домова и становништва, али без упоређивања са величином поседа и бројем сељака индустријских радника у другим местима (стр. 81). За структуру радништва на дан 31 јула 1930 године навео је процентуалне односе (стр. 116), али их није упоређивао ни са ранијим бројем сељака индустријских радника, нити касније, са процентуалним односом градских и сеоских радника у Србији на дан 31 јула 1949 године (стр. 166). Као што се види, статистички подаци недостају, а они који су наведени непотпуни су и сами по себи не доприносе продубљивању проблема, а процеси прелажења сељака у сељаке ин-

дустриске раднике могу се документовати и осветлити једино статистичким и анкетним подацима. Али, док је Костић неке податке делимично навео за процес прелажења сељака у сељаке индустриске раднике, дотле то ниједним статистичким податком није учинио за економику сељака индустриских радника. Било је неопходно потребно да наведе величину поседа, број стоке, висину надница, цену намирница, затим процентуалне или бројне одnose у потрошњи приноса и прихода из индустрије на исхрану, одело, обућу, личне трошкове, културне и сличне расходе, инвестиције у посед, стоку, куће и економске зграде итд. Без оваквих статистичких података о економији и буџету сељака индустриских радника нема документације нити могућности да се тачно прикаже њихов економски развитак. Карактеристично је да Костић није наводио статистичке податке о стручним квалификацијама сељака индустриских радника, изузев у подтексту за фабричко радништво у Србији 1949 године. Шта је са стручним квалификацијама сељака индустриских радника у другим републикама, какво је било то стање пре Другог светског рата, Костић се у то није упуштао и, што је карактеристично, није нашао за потребно да објасни откуда оваква празнина у статистичким и анкетним подацима. Међутим, Костић је нагласио да се користио и ранијим анкетама и да је сам анкетирао. Можда је сматрао да је довољно да то нагласи, а да се тога не мора придржавати у раду и да му се мора веровати. Поставља се питање да ли се са овако оскудним материјалом овај проблем може поставити на „ширу научну основу“, како то Костић сматра да је учинио.

Употреба и вредност материјала у овом раду, такође, заслужују озбиљне приговоре. Костић је материјал толико уопштио да је изгубио локалне карактеристике, а тако уопштен не даје довољно основа за правилне закључке. Он је материјал морао излагати конкретно, а уопштене закључке доносити на основу унапред дате документације. Међутим, ретко се може констатовати на који се крај односи наведени материјал. А усто је он недовољан да се из њега могу извући општеважећи закључци за целу земљу. Кад износи појединости из једног краја или области, не чини то за друге, да би упоредио материјал и констатовао законитости процеса и његове разлике у појединим местима или областима. Уопштавања материјала чинио је и после одбране тезе. Тако је ношење одела сељака индустриских радника у Горењској (стр. 1 и 2 тезе) замењивао целом Словенијом (стр. 5 и 6 овог рада). У тези каже да је процес прелажења сељака у индустрију „устаљен“ (стр. 8), а у овом раду „он има историски развитак“ (стр. 11), а то су супротна гледишта.

Колико је Костић злоупотребљавао вредност материјала и произвољно тумачио смисао литературе коју је користио види се по овом случају. Кад је излагао утицај странака и покрета на прелажење сељака у индустрију, он каже: „Истина, вође сељач-

ких странака код нас нису тврдиле то у том облику, али се суштина њихових економских аргумената своди на то“ (стр. 157 тезе). Међутим, у овом раду Костић каже: „... али се суштина економских аргумената „земљорадничких“ странака и погледа своди на то“ (стр. 141 овог рада). Дакле, оно што је раније приписивао вођама земљорадничких странака сада приписује странкама и погледима. А кад је овако неодговорно поступао у овом случају, могао је то чинити у разним приликама. Када би се извршила детаљна анализа између поменута два текста констатовала би се велика отступања која показују колико се Костић неодговорно понашао према употреби материјала. Исто тако, учињене су знатне измјене и у Уводу овог рада. Подаци о: **Укопчавању сељака у индустрију и организовање индустријских средишта** знатно су измењени и проширени. У тези је **Закључак** износио четири стране са проредом, а што је најгоре, у њему се уопште не говори о стварним закључцима из наведеног материјала, док у овом раду **Закључак** износи око 12 страна. У њему је тек отворен проблем, али касно и без сумње по приговору других на овај рад. То се види по томе што закључак не произилази из текста рада, а рад није цео могао прерађивати, па закључак не одговара наведеној грађи. Но ни у Закључку не даје никакве законитости у процесу прелажења сељака у сељаке индустријске раднике, нити о њиховој економици и наградњи. А то је морало бити и Костић је „законитости“ свуда наглашавао, али о њима нигде није водио рачуна. У изводу на француском језику навео је неке статистичке податке којих нема у тексту. Као што се види, недостатке свога рада Костић је покушао да ублажи прерадом Закључка и изводом на француском језику, али је тиме направио још већи раскорак између Закључка и Извода, с једне, и осталог текста с друге стране. Уједно, ово потврђује да је Костић постао свестан свих или већег дела слабости овог рада, али да се није постарао да их исправи, вероватно стога што је рачунао да овај проблем није никоме познат и да ће се радо примити па макар дат и у облику несрећене гомиле материјала. Поред тога, Костић је оваквим радом показао да му заиста није био познат проблем који је обрађивао, што и сам каже: „најтеже у читавом проблему је ограничити сам предмет истраживања“ (стр. 14). Заиста, цео рад потврђује да Костић није могао поставити никакве границе истраживања.

Несхватанье и разбијање проблема и слаба методолошка обрада узроковали су велике стилске недостатке. Потребно је велико стрпљење да се прати Костићево излагање. Читајући поједине одељке имате утисак да сте то прочитали и кад извршите дубљу анализу видите да је то већ раније изнети материјал већто парафразиран са веома мало новог материјала. Понављања су толико честа да се читалац стално враћа на материју о којој је већ било речи. По разним одељцима налази се материјал који

се односе на економику, исхрану, величину поседа итд., мада му тамо није место. Изложена материја не одговара насловима. На пример у одељку: Где ко ради претежно се говори о подели рада међу члановима породице, а ретко нешто од онога што сам наслов захтева. Кад би се средио цео материјал па одбацио онај који овом проблему доноси само штету, све би се могло свести од 263 на око 80 страна, па ни толико се не би могло документовати материјалом којим Костић располаже у свом раду.

Са великим замеркама Костић се осврнуо на нејасну терминологију о сељацима индустриским радницима. Приговарао је законима и установама због непрецизне терминологије о сељацима радницима, али се нигде није упуштао да размрси те конфузности терминологије и да прикаже право стање појма сељака индустриским радника у време на које се та терминологија односи. Али Костић није одређен ни кад је реч о његовој терминологији. Напомињем, да Костићеви термини „отргне са села“, „укопчавање“ и слични не одговарају динамичком схватању прелажења сељака у индустрију, већ усамљеним случајевима који нису последица укупног друштвено-економског развитака. Термине које је забележио у народу није прилагодио усвојеним терминима у друштвеним наукама и њих се стално придржава. У многим случајевима не може се разликовати: да ли Костић мисли на сељаке индустриске раднице или градске раднике и раднице који су постали прелажењем сељака у град, или на раднике који живе на селу а немају ништа сем кућу, као што је то случај за многа приградска места.

Све о чему је досад говорено може се укратко свести на ово. Костић је имао да обради једно од најинтересантнијих поглавља из наше друштвено-економске и идеолошке стварности. Проблем је могао третирати или по вертикалном или по хоризонталном пресеку. Он је почео по вертикалном пресеку, али се тога није држао. Радио је како је што знао. Стога је обрађивао некад даљу, некад ближу прошлост, а ређе садашњост. Између постанка и развоја сељака индустриским радника и њихове економије и наградње није дао никакве условљености. То је пропустио да учини и кад је решавао поједине од ових проблема. Материјал није сређен и није одбачено оно што је сувишно, већ напротив толико развучен да су неки проблеми и посебно обрађени, као на пример индустрија, иако томе у овом раду нема места. Неке појаве пратио је историски, неке у садашњости, а требао се унапред одлучити да ли ће проблем пратити историски или обрадити послератни период; међутим, он доследно није пратио проблем ни на први ни на други начин. А за послератни период социјалистичке Југославије то је био дужан учинити, јер је то битна суштина проблема. За овако опширну, троструку, проблематику Костић је прикупио невероватно мало грађе, а сем тога тако ју је развлачио да је изгубила и ону вредност коју је имала као локална до-

кументација. Да је Костић проучио сељаке индустриске раднике у једном крају или индустриском центру или највише у једној народној републици, или да је третирао само процес прелажења сељака у сељаке индустриске раднике и њихов развој или само њихову економику или надградњу, он би несумњиво више дао, боље уочио и обрадио проблеме. Овако, он је овом, иначе деликатном, проблему нанео више штете него користи, нестручне читаоце скренуо с праве проблематике, а у научном погледу није дао ни проблематику, нити пак закључке из којих би се виделе законитости овог троструког проблема, што је поред осталог и последица метафизичког метода обраде овог порблема.

Божидар Милић-Криводољанин

ДР МИРЧЕТА ЂУРОВИЋ: ТРГОВАЧКИ КАПИТАЛ У ЦРНОЈ ГОРИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВИЈЕКА

Цетиње, 1958. Издање Историског института НР Црне Горе

Привредна историја Црне Горе нема своје историографије. Томе су крива углавном два разлога: старији историчари нијесу сматрали привредну историју историјом, а млађи су сматрали да је црногорска привреда била неразвијена и примитивна па се о њој нема шта писати.

Др Мирчета Ђуровић није пошао ни једним ни другим путем. И он констатује да је црногорска привреда заостала и примитивна, али она је и као таква вршила утицај на друштвени развитац.

Ђуровић је први дао једну обухватну анализу основа развитака црногорске привреде до појаве банковног капитала, осврћући се и на њене специфичности. Тај рад је јавио као докторску дисертацију на Економском факултету Београдског универзитета, коју је одбранио 1 јула 1956 године.

У свом опширнијем уводу Ђуровић је дао анализу друштвено-економских услова у првој половини XIX вијека, обрадивши основне гране производње: сточарство, пољопривреду и занатство, уз осврт на робно-новчане односе. Обрадио је унутрашње тржиште и формирање пазара, а затим остале услове који су утицали на формирање трговачког капитала: трговину с иностранством. Појавом, иако минијатурног, трговачког капитала почиње процес диференцијације црногорског друштва и формирање главарско-трговачког слоја. Друштвено-економски односи у то вријеме, закључује аутор, развијали су се на бази слободне приватне својине, и они су условили развитац капиталистичког начина производње. Писац побија нека мишљења, напр. Ферда Чулиновића, да је